

**BER
LIJN**

**LEVEN IN EEN
GESPLETEN STAD**

BER LIJN

PIET DE MOOR

P E L C K M A N S

INHOUD

Voorwoord	9
-----------	---

DEEL I. GEWELD 15

1	Brandende boeken	17
2	School van geweld	23
3	De jacht op de joden	41
4	Met Joseph Roth in het Scheunenviertel	57
5	De droogwoners van Fallada, Zille en Fontane	67
6	Altijd weer Hitler. Over baarden, snorren, laarzen en mannelijke imitatiehysterie	79
7	Gottfried Benn, apologet van het Derde Rijk	87
8	Bommen op Berlijn	113
9	'Frau, komm!'	133
10	Contrasten, luxe en gebrek	145
11	De boze sprookjes van Grimm	155
12	Nazisporen, vooral arenden	165

Intermezzo. Waarom Lothar Berfelde zijn vader vermoordde voor hij Charlotte werd	171
--	-----

DEEL II. GESPLETEN 179

1	Een luchtbrug voor West-Berlijn	181
2	Rebellie in de Deutsche Demokratische Republik (DDR), juni 1953	197
3	De Muur, niet enkel een technische schets	203
4	Twee keer Willy Brandt	219
5	Hoe Egon Bahr de Muur openwrikt	237
6	De vervloekte S-Bahn	247
7	In Oost-Berlijn: De angst van de bonzen	253
8	Steinstücken en Klein Glienicke, twee keer Berlijn in het klein	267

9	Oost-Berlijn: het dagelijkse leven van de Müllers	273
10	Norsheid is troef	287
11	Een anticipatie op de val van de Muur: herrie in de Lenné-driehoek	295
12	West-Berlijn, de gesloten afdeling van het Duitse gekkenhuis	301
13	De arm van de Stasi reikt tot in West-Berlijn	313
14	Wie is 'Ik' in Oost-Berlijn?	325
15	Bij Markus Wolf, de spion zonder gezicht	333

Intermezzo.	Over een brievenbus in Dresden, Duitse oesters en Russisch gas	345
--------------------	--	-----

DEEL III. GEHEELD? 357

1	Eindspel	359
2	9 november 1989, een kater met een staart	369
3	Het keerpunt, een niet zo heroïsch verhaal	387
4	De herrijzenis van de Potsdamer Platz	393
5	Postmigratie	411
6	Vladimir Kaminer, een Rus in Berlijn: 'Ik maak me zorgen, mama'	417
7	Het onrustige 'midden'	423
8	De verkitsching van de 'herinneringscultuur' of 'Duitsland is Hamlet'	445
9	Een beknopte handleiding voor het leven in de Duitse hoofdstad	451

Een epiloog.	Junglepremies voor het Oosten of de onverteerde eenwording	461
---------------------	--	-----

	Noten	495
	Bibliografie	547
	Personenregister	561
	Bronnen illustraties	571
	Dank en verantwoording	573

*Voor Aleid Steenman
en Lieven Vandenbossche*

*‘Want elk tijdperk is een sfinx
die zich in de afgrond stort zodra men
zijn raadsel heeft opgelost.’*

— HEINRICH HEINE, *Die romantische Schule*

VOORWOORD

‘Des Menschen Leben ist ein ähnliches Gedicht:

Es hat wohl Anfang, hat ein Ende,

Allein ein Ganzes ist es nicht.’

— GOETHE

Dit boek is een geheel herwerkte, geactualiseerde en met nieuwe hoofdstukken uitgebreide editie van *Berlijn: Leven in een gespleten stad*. De draagwijdte van het woord ‘gespleten’ in de ondertitel betreft nu ook het formeel eengeworden Duitsland. Ik vraag me af of Oost- en West-Duitsland na de eenwording van 1990 onder de toenemende druk van hun mentale en andere verschillen feitelijk uit elkaar blijven drijven. Deze paradoxale kwestie is des te prangender omdat de tendens tot nationale gespletenheid zich afspeelt op de achtergrond van dramatische ontwikkelingen: de economische stilstand in heel Duitsland en de Europese vervreemding van het in autoritarisme strandende Amerika tijdens de Russische, imperialistische agressieoorlog in Oekraïne. In de confrontatie met die ontwikkeling blijkt de politieke leiding in Berlijn, die geen richtsnoer heeft, verdeeld en radeloos te zijn. De vraag rijst of het groeiend succes van de extreemrechtse Alternative für Deutschland (AfD) behalve aan het vraagstuk van de migratie niet ook te wijten is aan de wankelmoedigheid, de desoriëntatie en het gebrek aan Europees engagement van de opeenvolgende nationale regeringscoalities in Berlijn. In Oost-Duitsland dreigt de AfD, die echter ook in het westen van Duitsland aan aanhang wint, de sterkste politieke kracht te worden. Staat die partij op het punt het Duitse democratische staatsbestel en de rechtsstaat

te ontwrichten? Niet alleen gezien de centrale geografische positie van het eengeworden Duitsland in Europa is die kwestie uit geopolitiek oogpunt van fundamenteel belang. De stabiliteit van het oude continent en de handhaving van de naoorlogse vrede zijn er de inzet van.

Ik heb de stad Berlijn op mijn manier proberen te comprimeren, zoals de filosoof Walter Benjamin zijn geboortestad probeerde samen te vatten in beelden van het kind dat hij omstreeks 1900 was. Nu eens deed hij dat via een panoramisch beeld, dan weer aan de hand van een prul, zoals een pauwenveer op het Pauweneiland in de Havel, een object dat zijn magie ontleende aan het feit dat de kleine Benjamin er geen vond.

Als volwassene wist Benjamin uit de herinnering aan die nederlaag nog een reflectie te puren: ‘Vondsten zijn voor kinderen wat overwinningen zijn voor volwassenen. Ik had iets gezocht wat het eiland alleen voor mij had bestemd, wat het uitsluitend voor mij ontsloten zou hebben. Met één enkele veer zou ik het eiland in bezit hebben genomen – en niet alleen het eiland, maar ook de namiddag, de overtocht van Sacrow met de veerboot, – dit alles zou me pas met mijn veer helemaal en onbetwistbaar zijn toegevalen.’¹ Of hoe een veer een drijfveer wordt.

Dit boek gaat over de grote breuken en de open wonden in de recente geschiedenis van Berlijn: Hitlers machtsovername, de jacht op de joden, de schaamte, de verbittering, de angsten en verwachtingen van de Berlijners in de nasleep van de nazinederlaag (‘geniet van de oorlog, de vrede wordt vreselijk’), de blokkades in de Koude Oorlog, de deling in West- en Oost-Berlijn, de antistalinistische volksopstand van 1953 in Oost-Berlijn, de bouw en de val van de Muur, de Ostpolitik van Willy Brandt. En natuurlijk gaat het ook over de Berlijnse en de Duitse eenwording, waarbij de vraag rijst of het – om een woordspel van de Oost-Duitse schrijver en dramaturg Thomas Brasch te gebruiken – niet eerder op een ‘Verkeiningung’ dan op een ‘Vereinigung’ is uitgedraaid.²

Begin jaren zeventig woonde ik twee jaar in Berlijn. Toen was de stad nog ommuurd en geparfumeerd met de zwavel van de bruinkool waarmee de typische Berlijnse tegelkachels, die Christopher Isherwood als bonte alta-

ren beschreven heeft, werden opgestoot.³ Nog een hele tijd na de val van de Muur hulde dat kolenstof Berlijn in een nevel van kleverige partikels die me zo hard deden niezen als ik de stad weer eens frequenteerde. Naar die geur ging ik altijd weer op zoek en soms ving ik er nog een flard van op in een hoek of een kier, wanneer ik als een zwerfhond struinde door Schöneberg, Neukölln, Friedrichshain of Mitte.

In 2010, meer dan vijfendertig jaar later, toen Berlijn weer een geheel vormde, ging ik er opnieuw wonen, ten dele gedreven door hetzelfde motief als de schrijver Uwe Johnson, die zijn eigen vraag – ‘What business do we have in Berlin?’ – beantwoordde met het lapidaire: ‘Memories.’⁴ Maar ten dele ook omdat ik de indruk had dat ik in de jaren zeventig niet goed genoeg had opgelet.

Het gevoel in Berlijn een eilandbewoner te zijn heb ik nooit helemaal van me af kunnen zetten; misschien wil ik dat ook niet. Ik ken het verloop van de verdwenen Oost-Westsectorengrens tamelijk nauwkeurig. Als ik door de Brandenburger Tor loop, beleef ik die passage met het gevoel een onzichtbare lijn te overschrijden. De verdwenen Muur is nu een innerlijke grens geworden. Voor wie later geboren is, is het vrijwel onmogelijk zich een idee te vormen van de effecten die de Muur ooit had. Die waren nu eens dramatisch, dan weer spannend en veelal alleen maar hinderlijk. De Britse historicus Timothy Garton Ash, die in 1978 als jongeman in Berlijn neerstreek, vatte het ongemak van de twee steden Berlijn goed samen toen hij in zijn boek *Het Stasi-dossier* opmerkte dat de fysieke afstand van zijn appartement in het westen naar zijn kamertje in het oosten ongeveer vijftien kilometer, maar de psychologische afstand enkele duizenden kilometers bedroeg. Destijds leken het door de Muur van elkaar gescheiden Reichstaggebouw in West-Berlijn en de Brandenburger Tor in Oost-Berlijn mijlenver van elkaar verwijderd, hoewel de reële afstand in vogelvlucht slechts enkele tientallen meters bedroeg.

In Berlijn ben ik mentaal altijd in ten minste twee ruimten en in twee tijdperken die ik in de jaren zeventig zelf heb meegemaakt: één in west en één in oost, één *voor* en één *na* het keerpunt van 1989, het jaar waarin de

Muur viel. Ik graaf er echter ook naar oudere tijden en ruimten met de klassieke middelen van krant, boek, beeld, gesprek en exploratie. Ik bezoek plaatsen, straten, pleinen, landschappen en doe navraag bij getuigen. Ik neem de lezer mee naar Oost-Berlijn, ooit de hoofdstad van de geharnaste Oost-Duitse rompsstaat DDR (Deutsche Demokratische Republik) en speur er naar de eertijdse cenakels van de macht. Weer in het heden loop ik met oude foto's in de hand de Potsdamer Straße op en af, vergelijk vroeger en nu, de woorden van de geadopteerde Berlijner Alfred Döblin indachtig, die in zijn onvolprezen roman *Berlin Alexanderplatz* een personage aan het woord laat volgens wie het belangrijkste aan de mens zijn ogen en zijn voeten zijn.

Ik onderzoek de mentale en fysieke conditie van de stad, meet haar temperatuur. Ik wil weten wat het voor individuen en groepen betekent de normaliteit te organiseren in omstandigheden die dat verlangen steeds weer dwarsbomen. 'Het eeuwige lot van de Berlijner: hij wilde eindelijk, eindelijk eens in rust leven en vergeten worden en bevond zich steeds opnieuw op de voorpagina's van de internationale pers,' klaagt de joods-Duitse reporter Curt Riess⁶ in 1953, acht jaar voor de Muur Berlijn gedurende achtentwintig jaar in tweeën zou delen.

Maar ook los van de recente geschiedenis is dubbelheid een karaktertrek van de stad, die er zelfs haar oorsprong aan dankt. 'Vanaf het begin bestond een dualisme,' constateert de cultuurhistoricus Karl Scheffler⁷ in 1931 in een sprankelend essay over de wording van Berlijn, in een tijd waarin er – achteraf beschouwd – nog geen reden was om zich op te winden over haar gespletenheid, die niet enkel Berlijn, maar ook Duitsland in de loop van heel zijn geschiedenis beheerst. 'Deutschland ist Hamlet,' zo begint een gedicht van de liberale rebel en dichter Ferdinand Freiligrath (1810-1876).

Er is echter nog een andere reden waarom Berlijn zo fascineert. Je kunt er de geschiedenis zien roteren. Ze heeft er een hoger tempo dan op andere plaatsen, zodat je er in één mensenleven verschillende tijdperken kunt beleven die je op andere plekken niet zo compact, niet zo synchroon en drastisch kunt ervaren. De geschiedenis verongelukt er en staat er, opgelapt, weer op. Het is de plek waar je haar breuken en botten beter kunt zien. Het

naoorlogse Berlijn is het brandpunt waarin potentiële wereldconflicten convergeren. Als op 25 juni 1950 de Korea-oorlog uitbreekt, loopt de 38ste breedtegraad ook dwars door Berlijn.

Het verleden is in Berlijn altijd meer aanwezig, de toekomst altijd onzekerder dan in een andere stad. De ruïnes, de gevels met kogelinslagen en de stukken braakland waaraan Berlijn zo rijk was, zijn weliswaar zeldzaam geworden, maar waar ik ze nog aantref, hebben ze voor mij nog altijd een bijzondere betekenis: ze roepen geen beeld op van natuurlijk en acceptabel verval, maar van geweld dat nog niet zo lang geleden bezworen is. Er is in Berlijn geen ongerepte of gladgestreken plaats waar je zonder bijgedachten kunt genieten.

Voor mezelf is Berlijn de plaats waar ik mijn eigen leven het best kan bezweren, waar mijn eigen biografie is vergroeid met iets wat groter en geheimzinniger is dan ikzelf.

Berlijn, 7 september 2025

PS: 14 juni 2025. Op de nachtelijke Platz der Republik worden stralenbundels op de Reichstag gericht, een vermeende hommage aan Christo en Jean-Claude, die dertig jaar geleden het Reichstaggebouw verhulden. Maar het imitatieproject is een fiasco. Getroffen door drie beamerinstallaties ziet de Reichstag eruit als het kadaver van een olifant onder een operatielamp waarvan de levensduur verstreken is.

In 1995 had Christo zijn blijde intrede in Berlijn gedaan, dalend en klimmend langs de zilveren touwen en de met aluminium bespoten banen doek die de Wrapped Reichstag deden rimpelen als een bedoeïenentent. Christo's verhulling, die de kolos in de onstoffelijkheid verhief, opende Berlijn voor de honderdduizenden die van overal naar hier waren gestroomd om de globale bevrijding van de stad te vieren, alsof het de hunne was.

DEEL I

GEWELD

‘Doch uns ist gegeben,
Auf keiner Stätte zu ruhn,
Es schwinden, es fallen
Die leidenden Menschen
Blindlings von einer
Stunde zur andern,
Wie Wasser von Klippe
Zu Klippe geworfen,
Jahr lang ins Ungewisse hinab.’

— HÖLDERLIN, *Hyperions Schicksalslied*

BRANDENDE BOEKEN

10 mei 1933. Op de Berlijnse Kaiser-Franz-Joseph-Platz, die voor alle Berlijners gewoon de Opernplatz⁸ gebleven is, en op pleinen in eenentwintig andere Duitse universiteitssteden, in Kiel, Frankfurt am Main, München en Breslau, branden bergen boeken die ‘de eer van het Rijk besmeuren’: de executie van boeken die volgens de nazi’s vloeken met de Duitse geest.

Nazi-aanhangers gooien het werk van de joodse auteurs Lion Feuchtwanger, Stefan Zweig en Kurt Tucholsky in de vlammen. Het oeuvre van Heinrich Mann, Erich Kästner, Egon Erwin Kisch, Theodor Plievier, Joseph Roth en Arnold Zweig moet eraan geloven. Hetzelfde lot ondergaan de boeken die door de Berlijnse uitgeverij Malik (John Heartfield) zijn uitgegeven.⁹ Buitenlandse schrijvers worden niet ontzien. Omdat Ernest Hemingway kritisch over het Duitse aandeel in de Grote Oorlog heeft geschreven, wordt diens *In einem andern Land*¹⁰ aan het vuur prijsgegeven. Hetzelfde lot ondergaan de boeken van John Dos Passos, Upton Sinclair en Jack London. De vlammen likken aan de werken van Maxim Gorki, Isaak Babel, Aleksandra Kollontai en Ilja Ehrenburg. In de vuurzee belanden de boeken van de Amerikaans-Poolse auteur Shalom Asch, de Fransman Henri Barbusse en de Tsjech Jaroslav Hašek. Op de zwarte lijst staan vierennegentig Duitstalige en zeventig anderstalige auteurs.¹¹

Op 17 maart 1933 had de Oostenrijkse schrijver en journalist Joseph Roth zijn vriend Stefan Zweig, die nog hoop koesterde, al gewaarschuwd: ‘Er is geen sprake van dat uw boeken in Duitsland kunnen blijven verschijnen!’¹² Een paar dagen later werd Roth nog scherper: ‘Het is precies zoals ik u al

geschreven heb: onze boeken zijn onmogelijk in het Derde Rijk. Ze worden niet eens aangekondigd. Ook niet in het *Börsenblatt*. De boekhandels zullen ons afwijzen. De stormtroepen van de SA zullen hun etalages ingooien.’¹³ In de late zomer van 1933 roept Roth uit: ‘We hebben Duitsland bezongen, het ware Duitsland! Daarom worden we heden door Duitsland verbrand.’¹⁴

De nationaalsocialistisch gezinde studenten zijn de aanstokers van de heksensabbat die de ‘on-Duitse’ boeken treft. Wolfgang Hermann, een bibliothecaris uit Spandau, heeft ervoor gezorgd dat ze de ‘misdadige’ literatuur moeiteloos op het spoor kunnen komen. Als hoofd van het ‘Comité voor de herordening van de Berlijnse stads- en volksbibliotheken’ heeft Hermann een lijst opgesteld van alle auteurs die naar zijn mening ‘verbrennungswürdig’ zijn.

Hermann is verguld dat de nationalistische studenten een beroep doen op zijn lijst. Maar de bibliothecaris is ook bezorgd. Hij betreurt het dat het bestaan van zijn index voortijdig is uitgelekt. Een vaktijdschrift heeft zijn lijst onder de titel ‘Der neue Nationalismus und seine Literatur’ gepubliceerd. Hermann vreest dat de bibliotheken de gewraakte boeken snel in veiligheid zullen brengen en dat de studenten achter het net zullen vissen. Maar zijn angst is ongegrond.

De boekverbranding is een idee van de studenten. In navolging van Joseph Goebbels’ rijksministerie van Voorlichting en Propaganda hebben ze een eigen hoofdkantoor voor pers en propaganda opgericht. Dat bureau verspreidt begin april 1933 een circulaire die de vernietiging van de on-Duitse literatuur aankondigt: ‘Openbare verbranding van joodse ondermijnende geschriften door de studentengenootschappen van de universiteiten naar aanleiding van de schaamteloze hetze van het mondiale jodendom tegen Duitsland.’

De bestuursorganen van de Duitse universiteiten protesteren niet of nauwelijks tegen de plannen van de studenten. De rectoren houden zich op de vlakte. Hun kritiek beperkt zich tot de bagatelliserende opmerking dat de studenten misschien ietwat overdrijven. Ook van de Duitse PEN-club en de Vereniging van de Duitse Boekhandel komt er geen verweer, integendeel.

Op 12 april 1933 steekt de Vereniging de studenten een hart onder de riem: 'De Duitse boekhandel begroet de nationale verheffing. Hij heeft meteen getoond dat hij klaarstaat om haar doelstellingen te helpen realiseren.'¹⁵ Verbazingwekkend is die samenwerking niet. 'Sinds 1918 vroegen de boekhandels in de provincie, voordat ze een boek in de etalage legden, zelfs nog vóór ze het hadden gelezen, of de schrijver een jood was,' schrijft Joseph Roth, toen al een balling, in de *Cahiers Juifs* (Parijs, september 1933), erop wijzend dat er al in 1900 een literair antisemitisme in Duitsland was ontstaan.

De gelijkgeschakelde pers laat zich niet onbetuigd. Drie maanden na het opdoeken van de Weimarrepubliek roepen de kranten hun lezers op om bij te dragen aan het vernietigen van staatsvijandige literatuur. De Duitsers kunnen hun trouw aan het nieuwe regime betuigen door de 'asfaltliteratuur' – volgens Meyers *Konversations Lexikon* van 1936 zijn dat de 'werken van wortelloze Großstadtliteraten' – te dumpen in inzamelokalen.

In de ochtend van woensdag 10 mei 1933 schuimen de studenten de depots af. Ze stapelen de buit op in hun hoofdkwartier in de Oranienburger Straße. Dan gooien ze de boeken in de laadbakken van vrachtwagens waarop nazivlaggen wapperen. De boeken zien eruit als veroordeelde gevangenen die naar het schavot worden gebracht, schrijft Philip Metcalfe in 1933.¹⁶

De bizarre optocht in Berlijn bestaat uit een SA-fanfare en met fakkels zwaaiende groepen corpsstudenten, sommige in SA-, andere in SS-uniform. Gewone burgers sluiten zich niet aan. Aan de stoet lijkt geen einde te komen, want de in kleine formaties oprukkende melkbaarden, die van het studentenhuus aan Schloss Monbijou via de Reichstag en Unter den Linden onder marsmuziek richting universiteit zijn opgerukt, laten grote gaten vallen in hun rangen. Om elf uur 's avonds arriveren ze eindelijk op de Opernplatz, gelegen tussen de opera, en de 'Kommode', zoals de kastvormige voormalige koninklijke bibliotheek door de oer-Berlijners wordt genoemd. Het regent, de parapluverkopers hebben goed te doen. In het midden torent een brandstapel van drie kubieke meter, die door een pyrotechnische firma is opgericht. Een podium is met schijnwerpers, filmcamera's en microfoons

uitgerust. Het spektakel is het zoveelste ‘Großereignis’ (groot evenement) in een lange reeks.

Op de Opernplatz staat ook de Poolse reporter Antoni Sobański, vijfendertig jaar, die het autodafe gedetailleerd beschrijft. Sobański registreert een opgewekte atmosfeer, ‘het is immers lente’.¹⁷ Nu komen de studenten in actie: ‘Ze gingen rond de stapel met benzine doordrenkte houtblokken staan en wierpen er hun fakkels in – zo ontstonden de historische vlammen. De muziek speelde de hele tijd door.’ Het is de brandweer die de houtstapel met benzine overgoten heeft.

Een twintigtal studenten treedt naar voren om het vuur te voeden: ‘Ieder had een boek in de hand en terwijl hij het in het vuur wierp, riep hij telkens tegelijkertijd dezelfde rituele “vuurspreuk” uit: “Hiermee geef ik de geschriften van Sigmund Freud aan de vlammen prijs”, “Hiermee geef ik de geschriften van Erich Maria Remarque aan de vlammen prijs.”’

Daarna maken ze plaats voor de kameraden die tussen de vrachtwagens en de brandstapel een menselijke ketting vormen. Nu gaan de boeken van hand tot hand. De laatste student, die het dichtst bij de vuurhaard staat, gooit ze hoog in de lucht, waarbij ze ‘hun witte bladen spreidden en als vogels neerwaarts fladderden’. De muziek blijft spelen, terwijl het licht van de schijnwerpers troosteloos over het plein glijdt. De menigte, die eerst nog juicht, kijkt nu alleen nog zwijgend toe. Een van de boekverbranders gaat na een tijdje doodmoe op een stapel boeken achteroverliggen, ‘als een boerenjongen die uitrust in het hooi’.

Met de dood in het hart observeert Sobański het spektakel: ‘Een grote droefheid maakte zich van me meester en ik liet mijn tranen stromen. Ik treur om de boeken als stervende dingen. Ik treur om het volk dat deze schande op zich heeft geladen.’ Uit de brandstapel redt Sobański een affiche die Erich Maria Remarques anti-oorlogsroman *Im Westen nichts Neues* prijst.

Dan snijdt de stem van Goebbels door het nachtelijke Berlijn: ‘Deze vlammen werpen hun schijnsel niet alleen op het definitieve einde van het oude tijdperk, maar ook op het begin van het nieuwe. Nooit eerder hebben

jonge mensen zozeer het goede recht gehad de verderfelijke geest van het verleden op te ruimen. Als de oude mannen niet begrijpen wat er gaande is, laat ze dan wel begrijpen dat wij jongeren er de hand in hebben gehad.' Zijn toespraak rondt hij af met de pathetische uitroep: 'O, mijn eeuw, het is een vreugde om te leven.' Het gaat in crescendo. De 'Zeitenwende' rekt af met de 'Systemzeit' van de Weimarrepubliek, het bruine tijdperk van de 'nationale verheffing' gaat over in een 'nationale revolutie' om te culminereren in de 'nationaalsocialistische revolutie'.

Bij de eerste tonen van het Horst Wessel-lied strekt het publiek armen en handen uit voor de Hitlergroet. Daar doet Sobański niet aan mee. Hij beseft dat zijn verzuim een provocatie is, maar de omstanders spreken hem er niet op aan. Gedeprimeerd probeert de reporter bepaalde aspecten van de onderneming in een positief daglicht te plaatsen. Tijdens de optocht naar het centrum hebben de studenten de erotisch getinte titels uit de stapels gered. Sobański: 'Dat bewijst tenminste nog dat ook onder Hitler de jeugd menselijk is gebleven.'

Magnus Hirschfelds Instituut voor Seksueel Onderzoek, ondergebracht in een villa in de wijk Tiergarten, is al op 6 mei kort en klein geslagen. De daar gestolen boeken van Sigmund Freud, Oscar Wilde, Richard von Krafft-Ebing en natuurlijk het werk van Hirschfeld zelf belanden ook in het vuur op de Opernplatz.¹⁸

De schrijver Erich Kästner observeert er de terechtstelling van zijn eigen werk. In 'Über das Verbrennen von Büchern' zal Kästner later lucht geven aan de emoties die hem toen overmanden. Het was alsof hij zijn eigen begrafenis bijwoonde.

Vanuit zijn ballingsoord Zürich fulmineert Bertolt Brecht in zijn gedicht 'Die Bücherverbrennung' tegen de nazi's omdat ze zijn werk over het hoofd hebben gezien: 'Een verjaagde dichter, een van de besten, merkte tijdens het bestuderen van de lijst van de verbranden ontzet dat zijn boeken vergeten waren. Hij haastte zich naar zijn schrijftafel, overweldigd door woede, en schreef een brief naar de machthebbers. Verbrand me! schreef hij met vlamme-nde pen, verbrand me! Doe me dat niet aan! Ik wil niet overblijven! Heb

ik soms niet altijd de waarheid verteld in mijn boeken? En nu behandelen jullie me als een leugenaar! Ik beveel jullie, verbrand me!' Ook Oskar Maria Graf vindt dat hij de schande van het niet-verbranden niet heeft verdiend. Op 12 mei 1933 lanceert hij in de Weense *Arbeiter-Zeitung* de oproep: 'Verbrennt mich!'

Drie dagen na de boekverbranding publiceert het *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel* de namen van de 'gevaarlijkste' en meest 'on-Duitse' schrijvers. Op 16 mei 1933 verschijnt de volledige lijst met 131 namen.

Dat de werken van de toen verguisde schrijvers nu weer in de belangstelling staan, is onder meer de verdienste van Georg P. Salzmann (1930-2013), een boekhouder die in de jaren zeventig de 'verbrande' auteurs begon te verzamelen. In 2009 schonk hij zijn collectie aan de Augsburgse universiteit.

Toen de boeken op de Berlijnse Opernplatz brandden, was Salzmann een jongetje van een jaar of drie. Zijn vader was een overtuigde nationaal-socialist die op het punt had gestaan zijn hele gezin uit te moorden toen de nederlaag van nazi-Duitsland onafwendbaar bleek. Uiteindelijk doodde hij alleen zichzelf.

SCHOOL VAN GEWELD

Als op die tiende mei 1933 de boeken branden, zit Hitler al stevig in het zadel. Drie maanden eerder heeft rijkspresident Paul von Hindenburg (1847-1934), bejaard maar helder van geest, Hitler tot rijkskanselier benoemd.

‘Alle tegenkrachten lijken van de aardbodem verdwenen. Deze volledige ineenstorting van een zojuist nog bestaande macht, nee, haar volledige verdwijning [...] schokt me diep,’ noteert in Dresden de romanist Victor Klemperer op 10 maart in zijn dagboek. Maar met die ‘zojuist nog bestaande macht’ was het in werkelijkheid maar pover gesteld. Als Hitler op 30 januari 1933 de teugels in handen neemt en aan het hoofd gaat staan van zijn Kabinet der nationalen Konzentration, is de Weimarrepubliek al een staat in ontbinding. De 43-jarige Bella Fromm, een joodse society-journaliste bij de oerdegelijke, burgerlijke *Vossische Zeitung* is minder naïef dan Klemperer. Een half jaar eerder al, op 31 augustus 1932, bekritiseerde ze in haar Berlijnse dagboek de burgerlijk-conservatieve partijen die in de waan verkeerden dat ze de nazi's konden beteugelen (einrahmen) door ze op te nemen in de regering: ‘Ze denken dat ze aan de macht kunnen komen door de bruine bende als werktuig te gebruiken. Ik ben bang dat het werktuig een eigen leven zal gaan leiden en iedereen die zich niet onvoorwaardelijk aan zijn zijde schaaft nietsontziend aan de kant zal vegen.’¹⁹

De Berlijnse publicist Sebastian Haffner (1907-1997), die in 1938 naar Engeland zal emigreren om van daaruit Hitler met de pen te bestrijden, verwoordt de ijdele hoop van vele Duitsers: ‘De dertigste januari 1933 bracht geen revolutie, maar een regeringswisseling. Hitler werd rijkskanselier,

overigens beslist niet als leider van een naziregering (behalve hij zaten er slechts twee nazi's in het kabinet),²⁰ en zwoer trouw aan de grondwet van de Weimarrepubliek. De winnaars waren, volgens de gangbare opvatting, helemaal niet de nazi's, maar de mensen van de burgerlijke rechtse partijen, die de nazi's hadden "gebonden" en alle sleutelposities in de regering bezetten.²¹

Maar de gangbare opvatting is niet juist. In zijn prachtige huis naast de Brandenburger Tor vervloekt de oude joodse schilder Max Liebermann de nazi's die, na het uitspreken van het wachtwoord 'grootmoeder is dood', op de avond van 30 januari 1933 met hun brandende fakkels triomfantelijk door de Brandenburger Tor marcheren. Bij het aanschouwen van de massa bruinhemden laat Liebermann zich 'berlinernd' ontvallen: 'Ich kann jar nich so ville fressen, wie ick kotzen möchte.' ('Ik kan niet zoveel vreten als ik zou willen kotsen.')

Voor de Franse ambassade op de Pariser Platz houden de SA-fanfares halt en blazen het soldatenlied 'Siegreich wollen wir Frankreich schlagen'. Langs het Palais Blücher, de in 1931 uitgebrande Amerikaanse ambassade, en oog in oog met het Kurländer Palais, de diplomatieke basis van de Sovjet-Unie, trekken de stormtroepen naar de Reichskanzlei in de Wilhelmstraße 77/78. Daar heeft, eindelijk, hun leider, rijkskanselier Hitler zijn intrek genomen nadat hij vijf maanden in het naburige Hotel Kaiserhof had geantichambreerd. Nu is het moment gekomen om de Wilhelmstraße – het regeringskwartier – de genadeslag te geven, zoals Joseph Goebbels al op 13 augustus 1932 in zijn dagboek had gedreigd. In ijltempo wordt Berlijn bedolven onder een zee van gigantische swastikavlaggen, die voortaan de publieke ruimte verstikken: 'Ik kan onder deze hakenkruisvlag, die nu uit alle vensters wappert, niet leven, niet ademen,' noteert de joodse arts Hertha Nathorff in haar Berlijnse dagboek.²²

'Er heerste destijds in Duitsland al diezelfde ziekelijke neiging onder Hitlers tegenspelers om hem alles wat hij wenste onvermoeid steeds weer en steeds goedkoper aan te bieden en bijna op te dringen,'²³ meent de jonge jurist Haffner als hij tot zijn ontzetting in de kranten leest dat Hitler een kabinet van nationale eenheid gaat leiden. Haffner: 'Ik voelde iets als de tegelijk

bedreigende en weerzinwekkende nadering van een bloeddorstig dier, een vuile, scherpe klauw van een poot bij mijn gezicht.²⁴

Hitler handelt snel en doeltreffend. Al op 6 juli 1933, amper vijf maanden na zijn benoeming tot rijkskanselier, oogst hij bij zijn aanhang bijval met de mededeling dat zijn regering op het punt staat 'de geleidelijke voltooiing van de totale staat' te bekronen.²⁵

'In vijf maanden heeft Hitler een weg afgelegd waarvoor het fascisme vijf jaar nodig had,' constateert de Franse ambassadeur André François-Poncet in Berlijn. Bella Fromm ontgaat het niet dat er een zweem van bewondering schuilt in de appreciatie van de Franse diplomaat. 'Nu spreekt hij minachtend en sarcastisch over de nazi's, maar nog niet zo lang geleden verraadden zijn woorden nog een onuitgesproken respect voor de heersers van het Derde Rijk,' aldus Fromm, die constateert dat François-Poncet 'aanvankelijk hun komst heeft toegejuicht'.²⁶

Wat is er intussen niet allemaal gebeurd? Op 27 februari 1933 brandde de Reichstag. In het gedeeltelijk verwoeste parlamentsgebouw werd de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe opgepakt, de brandstichter van wie men nog altijd niet weet of hij op eigen houtje handelde of door de bruinhemden werd gemanipuleerd.²⁷ Maar Hitler exploiteert de situatie wel om de schuld voor de brand in de schoenen van links te schuiven. Nog in dezelfde nacht worden circa vierduizend politieke tegenstanders van de nazi's uit hun bed gelicht. De nazi's hebben het vooral op de communisten gemunt.

Daags na de brand van de Reichstag worden alle burgerlijke vrijheden door Hindenburgs Reichstagsbrandverordnung opgeheven. Op basis van die 'grondwet van het Derde Rijk'²⁸ wordt een einde gemaakt aan de vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, brief- en telefoongeheim. De Pruisische politie moet zich voortaan schikken naar de wensen van de Hilfspolizei, 50.000 man sterk, die rijkscommissaris Hermann Göring eind februari uit de rangen van de ss (Schutzstaffel) en de sa (Sturmabteilung) rekruteert. In theorie moeten de paramilitaire troepen de officiële politie ondersteunen, maar in werkelijkheid handelen ze autonoom. Reguliere politieagenten die

niet achter het regime staan, worden uit het politiekorps geroyeerd, maar omdat die een minderheid zijn, vormen ze hoe dan ook geen echt obstakel. Doorgaans staan de staatspolitieagenten welwillend tegenover de doelstellingen van de nazi's: 'De politie omarmde het regime praktisch zonder aarzelen; er was geen grootschalige zuivering nodig om haar te veranderen in een machtig onderdrukingsapparaat voor het Derde Rijk,' schrijft de historicus Nikolaus Wachsmann in zijn standaardwerk *KL. Een geschiedenis van de naziconcentratiekampen*.²⁹

Criminelen die hun sporen in knokploegen hebben verdiend en nu als sa'sers in hun glanzend opgepoetste, kniehoge rijglaarzen door de straten dreunen, nemen de plaats van de politie in. Willekeurige huiszoekingen, confiscaties en arrestaties zijn aan de orde van de dag. 'Dat was zonder precedent, dat de staat zelf, de beschermer van het recht, plots rechtsbreker werd, zich op zijn tegenstanders stortte (...), hun samenkomsten uiteenjaagde, ze dwong tot zwijgen, mishandelde, dood sloeg,' noteert de Duitse historicus Golo Mann in zijn *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*.³⁰

Op 23 maart, nog geen drie weken na de parlementsverkiezingen van 5 maart,³¹ wordt het grondwettelijke principe van de scheiding der machten met een tweederdemeerderheid in het parlement afgeschaft en vervangen door de 'machtigingswet' (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich). Vanaf nu vaardigt de regering zelf de wetten uit, zonder de goedkeuring door het parlement. Het verzet van de sociaaldemocraten heeft niets meer te betekenen. De communistische volksvertegenwoordigers zijn ondergedoken of zitten achter slot en grendel. Na de constituerende vergadering van het parlement zijn de mandaten van de communisten geannuleerd, een willekeurige daad waarmee de NSDAP de gewenste absolute meerderheid behaalt. De sociaaldemocratische partijleider Otto Wels probeert de morele schade te beperken door tot woede van Hitler te verklaren: 'Vrijheid en leven kan men ons afnemen, maar niet onze eer.'

Het is geen pretje om een democratisch volksvertegenwoordiger te zijn, noteert Fromm de volgende dag: 'De zitting van de Reichstag van gisteren moet afschuwelijk zijn geweest. De volksvertegenwoordigers moesten door

een kordon van SA'ers lopen om de vergaderzaal te kunnen bereiken. Vooral voor de niet-nazi's was deze doorgang uitermate onplezierig.' Fromm brengt verslag uit van een tafelgesprek bij de Belgische gezant graaf André de Kerchove de Denterghem: 'Er wordt veel gespeculeerd over de nachtelijke "liquidaties" van mensen.'³² Ook op straat zit de bruine revolutie niet stil. De NSDAP heeft een oproep gelanceerd om op 1 april 1933 in heel Duitsland joodse ondernemingen te boycotten, wat ook gebeurt. 'De afschuwelijke jodenboycot in het Reich. Deze misdadige waanzin heeft alles vernield wat in veertien jaar aan vertrouwen en aanzien voor Duitsland teruggewonnen was. Ik weet niet of je met deze oliedomme, boosaardige mensen meer walging of meer medelijden moet hebben,' becommentarieert kunstverzamelaar Harry Graf Kessler de boycot in zijn dagboek in Parijs.³³

Op 4 april krijgt de geheime staatspolitie (tot 1936 Gestapa, daarna Gestapo)³⁴ de vrije hand in het bestrijden van 'subversieve activiteiten'. De 'geheime justitie van het Derde Rijk' vestigt zich in het Berlijnse gebouw van de voormalige Kunstgewerbeschule: het grimmige en weldra alom gevreesde adres Prinz-Albrecht-Straße 8. In het naburige Hotel Prinz Albrecht nemen een jaar later de SD (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS) en het bestuursapparaat van de SS hun intrek.

Door de wet op de ambtenarij van 7 april 1933 kunnen joodse en politiek 'onbetrouwbare' ambtenaren willekeurig worden ontslagen, een maatregel die meteen in praktijk wordt gebracht. Op 22 juni verbieden de nazi's de SPD vanwege land- en hoogverraad. Als laatste democratische restant uit de Weimarrepubliek pleegt de katholieke Deutsche Zentrumspartei harakiri door zichzelf op 5 juli in het parlement te ontbinden, nadat het Deutsch-nationale Front en de Deutsche Staatspartei dat al eerder op respectievelijk 27 en 28 juni hadden gedaan.

Om de republiek te ontmantelen neemt Hitler zijn toevlucht tot middelen die formeel niet in strijd met de grondwet zijn. Op straat intimideert de SA echter haar tegenstanders met bruut geweld, zodat de machtsovername in werkelijkheid een verkrachting van de rechtsstaat is. Inmiddels worden ook de vrije vakbonden, waarvan het vermogen in beslag wordt genomen,

gelijkgeschakeld in het Deutsche Arbeitsfront (DAF). De federalistische staatsstructuur wordt ontmanteld ten voordele van de centraal bestuurd staat.³⁵

Op 14 juli 1933 vestigt Hitler het partijmonopolie van de NSDAP door een wettelijk verbod op de vorming van nieuwe partijen.³⁶ Diezelfde dag vernietigt de wet op de inbeslagneming van volks- en staatsvijandig vermogen de bestaansbasis van voornamelijk joodse zakenmensen.³⁷

Onder het gejuich van de elites is Duitsland vijf maanden na het aantreden van Hitler in een totalitaire staat getransformeerd. Het overlopen van talloze op carrière beluste rechters naar de nieuwe machthebbers illustreert op een schrijnende wijze de ineenstorting van het rechtssysteem: 'Duitse rechters en aanklagers steunden het regime, net als de meeste andere overheidsdienaren. Ze maakten tegen nazitegenstanders gebruik van oude en nieuwe wetten en vulden aldus de staatsgevangenissen in hoog tempo.'³⁸ De uitschakeling van het oude recht rechtvaardigt Carl Schmitt, een deskundige op het gebied van het staatsrecht, met het argument dat het toekomstige recht niet afhankelijk kan zijn van een voorschrift of een paragraaf, maar dat het alleen door het karakter van de Duitse rechter kan worden belichaamd. De filosoof Martin Heidegger jubelt in mei 1933 dat 'de Führer een nieuwe werkelijkheid heeft opgewekt, die ons denken de juiste baan en stootkracht geeft'.³⁹ En de dichter Gottfried Benn, vanaf het begin een apologet van het Derde Rijk, vervreemdt alleen maar ongewild van de nazi's als hij uit de Reichsschrifttumskammer wordt gegoooid omdat zijn gedichten in de commentaren van het *Schwarze Korps*, het strijdblad van de SS, als tegennatuurlijke 'Schweinereien' worden afgedaan.⁴⁰

Politieke tegenstanders van de NSDAP worden zonder gerechtelijk bevel opgepakt, een procedé waarvoor de term 'Schutzhaft', een vorm van willekeurige, preventieve hechtenis is uitgevonden: 'Ontvoering met een bureaucratisch vernisje'.⁴¹ Zonder dat ze op een advocaat een beroep kunnen doen, worden ze in de afschuwelijkste omstandigheden opgesloten, gefolterd en vermoord.

Rudolf Diels, Hitlers eerste Gestapochef, geeft later in zijn dubieuze,

want zichzelf rechtvaardigende memoires *Lucifer ante portas* (1949) een voorbeeld van de manier waarop de SA'ers hun tegenstanders maltraiteren: 'De slachtoffers die we aantroffen waren de hongerdood nabij. Ze waren dagenlang staande in kleine kooien opgesloten om hen tot "bekenntnissen" te dwingen. De "ondervragingen" waren begonnen en geëindigd met afranselingen, waarbij een tiental kerels met tussenpozen van enkele uren met ijzeren staven, gummiknuppels en zweepen op de slachtoffers insloegen. Uitgeslagen tanden en gebroken botten getuigden van de foltering. Toen we binnenkwamen lagen deze levende skeletten in rijen met etterende wonden op het smerige stro.'⁴²

In alle Berlijnse districten schieten de wilde concentratiekampen, geïmproviseerde of vroege gevangenissen (Sturmlokale, Prügelkeller) als paddenstoelen uit de grond. Ze bevinden zich vaak in de lokalen van de SA, in de kelders van cafés en restaurants met namen als Horst Wessel, Edelweiß, Hochburg en Wespennest. 'In 1933 runden de SA en de SS in Berlijn meer dan honderdzeventig kampen, gegroepeerd in wijken die bekendstonden om hun verzet tegen het nazisme,' aldus Nikolaus Wachsmann, die eraan toevoegt dat alleen al de arbeiderswijken Wedding en Kreuzberg in 1933 maar liefst 34 kampen telden: 'Doordat het nieuwe terreurnetwerk zo dicht was, kostte het het nazituig slechts een paar minuten om hun slachtoffers mee te sleuren naar een van de kampen, vooral gevestigd in SA-kroegen, privéwoningen of "SA-huizen", waar werkloze en dakloze bruinhemden de laatste jaren van de Weimarrepubliek onderdak hadden gevonden.'⁴³

Niets gebeurt in het geheim. Om de openbare opinie te intimideren gebruiken de nazi's juist in het oog springende locaties als gevangenis, zoals het terrein van de watertoren in Prenzlauer Berg (SA-Heim Wasserturm), een kegelclub in de Petersburger Straße of geconfisqueerde panden van arbeidersorganisaties, zoals het Volkshuis van de SPD in de Rosinenstraße⁴⁴ in de wijk Charlottenburg. Van al die geïmproviseerde concentratiekampen, die vaak slechts enkele dagen, weken of maanden in gebruik zijn, is de vroegere militaire gevangenis Columbia-Haus in Tempelhof het moederhuis.

Vroege kampen in Berlijn (per stadsdeel), 1933.

Een oude munitiefabriek in Dachau is het eerste concentratiekamp waarvan Heinrich Himmler, het hoofd van de politie in München, op 21 maart 1933 het bestaan bekendmaakt op een persconferentie. De nazikopstukken piekeren er niet over om hun praktijken voor het publiek te verbergen. 'Lieve God, maak me stom, opdat ik niet in Dachau kom!' ⁴⁵ is een rijm dat de meeste volwassen Duitsers uit het hoofd kennen. In april 1933 publiceert de populaire *Berliner Illustrirte* een uitgebreid artikel over het in een afgedankte brouwerij ondergebrachte concentratiekamp Oranienburg (de voorloper van het in 1936 in gebruik genomen Sachsenhausen) ten noorden van Berlijn. In dezelfde editie wordt de voltooiing van het kamp Heuberg in de buurt van Stuttgart bekendgemaakt. ⁴⁶

*

Om de ondergang van de Weimarrepubliek te verklaren steken historici een beschuldigende vinger uit naar Jozef Stalin, die sinds 1929 met zijn 'sociaal-fascismetheorie' het antifascistische bondgenootschap van sociaaldemocraten en communisten had gedwarsboomd. De KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) volgde die richtlijn uit Moskou op. De Duitse communistische partij, die zich begin november 1932 nog met een Berlijnse spoorwegstakingssactie in alliantie met de NSDAP had gecompromitteerd, wees een eenheidsfront met de sociaaldemocraten en de vakbonden categorisch af.

Maar intern waren er nog andere fatale krachten aan het werk geweest. Zo had het zogenaamde Harzburger Front in 1931 de oorlog verklaard aan 'het systeem', zoals haar vijanden de Weimarrepubliek waren gaan noemen. Tot dat front behoorden behalve extreemrechtse, nationalistische partijen en antisemitische verenigingen ook het machtige, reactionaire Hugenbergpersconcern en een aantal aanvoerders van de Reichswehr die het met de nazi's op een akkoordje hadden gegooid. 'Tegen de winter van 1932 [...] waren de grootgrondbezitters en de generaals, de conservatieve rechters en de aristocratische overheidsfunctionarissen weer de baas. De republiek, die het aan tradities ontbrak en die verzwakt was door cynisme en corruptie, werd gehegeld als pacifistisch en materialistisch; een zielloze machine die verlamd werd door het gekibbel van tientallen politieke partijtjes,' noteert Philip Metcalfe in 1933.⁴⁷

Misschien doorgrondde de toneelschrijver Carl Zuckmayer de ziektekiem van de jonge Weimarrepubliek nog het best toen hij in zijn memoires terugdacht aan zijn confrontatie met Reichswehrminister Gustav Noske in de loge van het Preußische Staatstheater, in 1920 al. 'Men wist dat hij – hoe wel sociaaldemocraat – de gewilligste handlanger was van zijn leger, dat de republiek vijandig gezind was. Hij voelde zich al vereerd en gevlend als een generaal hem laatdunkend op de schouder klopte,' aldus Zuckmayer.⁴⁸ Otto Geßler, Noskes liberale opvolger, was niet minder horig aan het leger. Joseph Roth, die zich toen al als jood en democraat in Duitsland uitgesloten voelde, hekelde de Weimarrepubliek als een republiek zonder republikeinen,⁴⁹ waarmee hij alleen maar uitsprak wat de anderen dachten.

In *Het spinnenweb*, Roths debuteert, dat zich in het herfstige Berlijn van 1923 afspeelt, constateert de rancuneuze oorlogsveteraan Theodor Lohse dat de republiek 'een joodse zaak' is.⁵⁰ Op 21 mei 1927 verschijnt op de kافت van het pro-republikeinse magazine *Simplicissimus* een karikatuur van Thomas Theodor Heine: acht burgers, uitsluitend mannen, onder wie een geestelijke, een militair en een nazi, lopen in een rij achter elkaar. Elke deelnemer in die optocht steekt als representant van zijn maatschappelijke groep een stok in de lucht waarop een hoofdletter is bevestigd. Samen vormen die letters het woord REPUBLIK. Onder de prent loopt de tekst: 'Ze dragen de letters van de firma – maar wie draagt de geest?!'

Overigens, wat is dat voor een republiek die bestuurd wordt door een Reichsregierung, waarin een Reichstag de Reichsgesetze goedkeurt, soldaten in de Reichswehr dienen, de rijkspresident krachtens de Reichsexekution het parlement buitenspel kan zetten en een grotere beslissingsmacht heeft dan destijds de keizer,⁵¹ de treinen volgens het schema van de Reichsbahn rijden, de burger zijn belastingen in Reichsmarken vereffent en de republikeinen de zwart-rood-gouden Reichsbanner (rijksvlag) zwaaien, de republiek gegrondvest is op een grondwet die Reichsverfassung heet en het eerste artikel, paragraaf 1, begint met: 'Das Deutsche Reich ist eine Republik'? En vooral: wat is dat voor een republiek waarin een monarchist, Paul von Hindenburg, in 1925 tot Reichspräsident wordt verkozen, wat de oude, reactionaire elites volgens een formule van Carl Schmitt, de latere 'kroonjurist van het Derde Rijk', een directe toegang tot de machthebber (Zugang zum Machthaber) geeft? Niemand anders dan Hindenburg zorgt eind 1919 voor de doorbraak van de Dolkstootlegende als verklaring voor de Duitse nederlaag in de Grote Oorlog: 'Ein englischer General sagte mit Recht: "Die deutsche Armee ist von hinten erdolcht worden"'. Op 27 februari 1925, kort voor zijn verkiezing tot Duits staatshoofd, schrijft Hindenburg aan een vertrouweling: 'Het stuit me tegen de borst een plaats in te nemen die naar mijn gevoel enkel de keizer toekomt. Ik zou verder slechts met afkeer onder een dak kunnen wonen waarop voorlopig nog de zwart-rood-gouden vlag waait. Ik zou het bovendien heel onaangenaam vinden te moeten omgaan met

mensen die mij voor een groot deel onsympathiek zouden zijn, zoals ik verder natuurlijk ook het hele parlementarisme en zijn vruchten uitdrukkelijk veracht.³²

Ook cultureel capituleerde de politieke leiding van de republiek, zoals bleek uit het lot van de Amerikaanse film *All Quiet on the Western Front*, die naar de beroemde roman *Im Westen nichts Neues* van Erich Maria Remarque was gedraaid. Het anti-oorlogsverhaal, dat in 1928 in boekvorm was verschenen nadat het eerder als feuilleton in de culturele bijlage van de Berlijnse *Vossische Zeitung* was gepubliceerd, was meteen een overdonderend succes in de Weimarrepubliek. Bovendien had de roman Remarque op slag internationaal beroemd gemaakt. Maar in eigen land werd de auteur aangevallen door extreemrechts, dat Remarque niet enkel de morele ondermijning van het Duitse leger, maar ook de keuze van zijn kunstenaarsnaam verweet. Want had die Erich Paul Remark zijn echte naam niet in Remarque gewijzigd om hulde te brengen aan de Franse erfvijand?

All Quiet on the Western Front, een productie van de Amerikaanse regisseur Lewis Milestone, ging op donderdag 4 december 1930 in Berlijn in première in de Mozartzaal op de Nollendorfplatz. Meteen gingen de nazi's tot de actie over. Ze gooiden met stinkbommen en lieten honderden witte muizen los in de zaal. Ook de volgende dagen keerde de rust niet terug.

Weliswaar waren de bruinhemden toen nog niet aan de macht, maar sinds de nationale verkiezingen van september 1930 vormde de nationaal-socialistische partij (18,3 procent, een winst van 15,5 procent) na de SPD (24,5 procent, een verlies van 5,3 procent) de sterkste fractie in de Reichstag. De leiders van de Weimarrepubliek lieten zich door het brutale optreden van de nazi's intimideren, ook op cultureel niveau. De filmkeuringscommissie zwichtte voor de dreigementen van de NSDAP. *All Quiet on the Western Front* werd als een onrust zaaiende productie, als 'film van de Duitse nederlaag' en als een 'bedreiging van het Duitse aanzien' verboden. In de Berlijnse gouwkrant *Der Angriff* constateerde een vergenoegde Goebbels dat het verbod een doorbraak betekende in de strijd van de nazi's om de culturele hegemonie: 'Het was een strijd om de macht tussen marxistische asfalt-

democratie en Duits-bewuste staatszedelijkheid. En nu kunnen we in Berlijn voor het eerst constateren dat we de asfaltdemocratie op de knieën hebben gedwongen.⁵³ Ook al ging de film in het najaar van 1931 in een gekuiste versie weer in circulatie, toch zou de artistieke sector zich niet meer herstellen van die mokerslag tegen de vrijheid van de kunst. Vanaf nu heerste een aanzienlijke rechtsonzekerheid in het culturele domein: 'Omdat maatschappijkritische films of theaterstukken gevaar liepen te worden verboden, was hun productie economisch riskant en daarom onwaarschijnlijk.'⁵⁴ De rechtsstaat was in het merg getroffen. De nazi's triomfeerden. Ze zouden voortaan met een niet te stuiten zelfverzekerdheid voor zich het recht opeisen om de publieke ruimten akoestisch en visueel te bezetten, natuurlijk ook met geweld. De totalitaire afschrikking was een feit.⁵⁵

Het was van kwaad tot erger gegaan met de Weimarrepubliek, ook politiek. Op 20 juli 1932 had rijkskanselier Franz von Papen⁵⁶ de ruggengraat van de Weimarrepubliek gebroken door in de vrijstaat Pruisen de minderheidsregering van de sociaaldemocratische premier Otto Braun, die geen noemenswaardige weerstand bood, af te zetten.⁵⁷ Dat was de coup die als de 'Preußenschlag' de geschiedenis inging en tot gevolg had dat de Pruisische minister-president het veld moest ruimen voor rijkskanselier Papen, die als rijkscommissaris de macht overnam in Pruisen, het grootste 'land' van het Duitse rijk. Die ingreep werd door rijkspresident Hindenburg bekrachtigd met een nooddecreet dat elk verzet als illegaal verklaarde. Het kwam erop neer dat de democratische grondrechten in Pruisen werden opgeheven en de federale structuur van de Weimarrepubliek ten voordele van een centralistisch staatsbestuur werd ondermijnd, wat helemaal aan de plannen van Hitler tegemoetkwam.

'Achteraf bleek dat de zogenaamde Preußenschlag de belangrijkste barrière tegen de nationaalsocialistische machtsovername vernietigd had.'⁵⁸ Dat was het eindpunt van een proces waarin de wankelende democratische pijlers van de Weimarrepubliek het helemaal begaven. 'Onder het autoritaire presidentiële regime waren parlement en partijen in het politieke wilsvormingsproces teruggedrongen, het democratische "bolwerk" Pruisen was door von

Papen neergehaald, staat en justitie hadden het politieke extremisme van rechts veelvuldig begunstigd,⁵⁹ zo beschrijft de historicus Peter Longerich die fase van de zieltogende Weimarrepubliek.

De snelle opeenvolging van decreterende presidentiële kabinetten (Präsidialkabinette ook wel eens Präsidialdiktaturen genoemd) en de daarmee gepaard gaande aftakeling van de staatkundige instellingen hadden de democratische substantie van de republiek zodanig uitgehold dat Hitlers machtsovername door tal van diens tijdgenoten helemaal niet zo abrupt werd ervaren als wij nu geneigd zijn aan te nemen.

In zijn monumentale stadsbiografie *Berlin. Biographie einer großen Stadt* komt Jens Bisky eveneens tot de bevinding dat Hitlers benoeming op het eerste gezicht niets bijzonders leek voor zijn tijdgenoten: 'Gemeten aan de enormiteiten van het jaar 1932 had Hitlers benoeming tot rijkskanselier niets revolutionairs. Dat Hindenburg, die pas [op 10 april 1932] met de stemmen van de sociaaldemocraten [voor de tweede keer] tot rijkspresident was verkozen, in juli de Pruisische regering had afgezet was een inbreuk op de constitutie, maar niet de regeringswisseling op 30 januari.'⁶⁰

In de reacties op Hitlers benoeming tot rijkskanselier zijn er twee strekkingen onder de intellectuelen. Sommigen, zoals Sebastian Haffner, zijn ontzet; anderen nemen het niet ernstig. 'Een kegelclub heeft een ander bestuur gekregen,' schampert de schrijver Georg Kaiser als uitgever Fritz Landshoff hem in Café Kranzler op de Kurfürstendamm met het onheilspellende nieuws confronteert.⁶¹ 'We hebben vijf regeringen in één jaar gehad, dachten ze, waarom niet een zesde?' lezen we in Hans Sahls documentaire roman *Die Wenigen und die Vielen*.⁶²

De toekenning van het Duitse staatsburgerschap aan Hitler in 1932 was een treurig hoogtepunt geweest in de aanloop naar de tragedie van het Derde Rijk. Bij die gelegenheid citeert Bella Fromm (27 februari 1932) een Engelse diplomaat, die de leiders van de Weimarrepubliek verwijt: 'Waarom jullie deze agitator naturaliseren, in plaats van hem onmiddellijk het land uit te schoppen, samen met zijn hele bende, is onbegrijpelijk.'⁶³

Aan de benoeming van Hitler tot rijkskanselier waren talloze intriges voorafgegaan. Generaal Erich Ludendorff, een held uit de Grote Wereldoorlog, liet zich voor zijn interviews met Amerikaanse journalisten genereus vergoeden en maakte zijn honoraria aan Hitler over. Monarchisten en aristocraten, die hun intriges sponnen in de reactionaire Deutsche Herrenklub, koesterden de naïeve hoop dat Hitler Wilhelm II weer op de troon zou plaatsen. August Wilhelm, bijgenaamd Auwie, de vierde keizerszoon, paradeerde in SA-uniform door de straten van Berlijn.

Uit angst voor het rode gevaar steunden grote industriële concerns als Thyssen, Vöglér, Stinnes, Krupp en IG Farben de nazi's met bergen geld. Rijkspresident Paul von Hindenburg speelde het spel van de reactionairen mee. Hindenburgs zoon Oskar drong er bij zijn vader op aan om Hitler aan het hoofd van een nieuwe regering te benoemen, wat uiteindelijk ook gebeurde. Tot op 2 augustus 1934, Hindenburgs sterfdag, zou Hitler op de steun van de rijkspresident kunnen blijven rekenen.

Hitler zou beschikt hebben over documenten waarmee hij het leven van de ijdele Hindenburg kon verzuren. De rijkspresident, die grootgrondbezitter was, had zijn Oost-Pruisische landgoed en residentie Neudeck op de naam van zijn zoon Oskar laten registeren. Die manipulatie, waarmee Hindenburg een belastingontwijking beoogde, was weliswaar niet illegaal, maar kon de reputatie van de rijkspresident deerlijk schaden. Volgens de Zwitserse journalist Konrad Heiden, de eerste Hitlerbiograaf van formaat, maakte Hitler van de gelegenheid gebruik om Hindenburg met de affaire onder druk te zetten, zodat de rijkspresident uiteindelijk geen andere uitweg meer zag dan 'de Boheemse korporaal' tot rijkskanselier te benoemen.⁶⁴

In zijn memoires legt Sebastian Haffner de hoofdverantwoordelijkheid voor het debacle van de Weimarrepubliek bij de leiders van de democratische partijen en organisaties die de nazi's lieten betijen: 'De verkiezingsstrijd van 1933 voerden de sociaaldemocraten al op een ontstellend vernederende wijze, doordat zij achter de leuzen van de nazi's aanliepen en hun "evenzeer nationaal-zijn" benadrukten.'⁶⁵ Die 'zenuwinkzinking', die 'slapte' van de democratische politieke leiders, had volgens Haffner tot gevolg dat de demo-

cratisch gezinde Duitsers de klassieke partijen eensklaps, massaal en vol walging de rug toekeerden. Die verfoeiden ze nu meer dan de eigenlijke vijand.

Na de verkiezingen van 5 maart 1933 staan honderdduizenden Duitsers te drommen om zich bij de NSDAP aan te sluiten. 'De desintegratie zet zich voort. Alle groeperingen zweren hun oorspronkelijke "kleur" af en kiezen voor bruin,' noteert Fromm op 10 juli 1933.

Vanaf dat moment is de strijd verloren. Buitenlandse schrijvers en reporters met standplaats Berlijn beschrijven de beklemmende sfeer die op dat moment in de Duitse hoofdstad heerst. In de hotels verblijven geen toeristen meer, op straat hoor je alleen nog Duits praten. De bruinhemden beheersen het straatbeeld. Hitlers knokploegen staan op elke straathoek om geld te bedelen; van ver hoor je het klepperen van hun blinkende bussen.

Alleen de *Vossische Zeitung*, die zichzelf in 1934 opheft, heeft nog de moed de naamlijsten te publiceren van burgers die in de gevangenis 'zelfmoord' hebben gepleegd.

Twee keer per dag moeten de eindredacteuren van de grote kranten op het ministerie van Voorlichting en Propaganda op de Wilhelmplatz 9 verschijnen om er nieuwe instructies in ontvangst te nemen. Ze maken er kennis met een nieuw vocabulaire, dat bestaat uit woorden als 'Rassenschande' en 'artfremd'. Ze moeten antisemitische stukken opnemen en in hun publicaties geregeld de leus 'Die Juden sind unser Unglück' afdrukken. De 'Gleichschaltung' is een voldongen feit.

Fromm: 'De eindredacteur krijgt te horen welke woorden er in een artikel moeten staan, maar het staat hem vrij daar zelf een bepaalde volgorde in te kiezen.'⁶⁶ Voor wie het ernstig meent met de waarheid, is de journalistiek een gewaagd beroep geworden. 'Afgunstig kijken journalisten nu naar zo ongevaarlijke beroepen als koorddanser en dakdekker,' noteert *Die Weltbühne*, een links intellectueel weekblad, dat op 7 maart 1933 het zwijgen wordt opgelegd.⁶⁷

Dag na dag vaardigen de nazi's nieuwe decreten uit. In zijn herinneringen somt de Berlijnse schrijver Günter de Bruyn (1926-2020) enkele van

deze verboden op: ‘Verboden was nu deze en gene krant, bedelen en venten, de nationaalsocialisten nazi’s noemen, Hitler *der* Hitler of *Herr* Hitler noemen, een colonne marcherende soldaten met vlag niet groeten of doorvertellen wat mijn vriend Hannes me had verteld: in de Dörchläuchtingstraße was een man die gedichten schreef (nu weet ik: het was Erich Mühsam) ’s nachts van zijn bed gelicht, in een auto gesleurd en nooit meer teruggekeerd; hij zat, luidde het geheimzinnig dreigend, in een KZ. Het was ook verboden erover te praten dat vakbondsleden, sociaaldemocraten en communisten uit eengezinswoningen in de hoefijzerwijk⁶⁸ waren verdreven om plaats te maken voor mensen van de partij en de SS – onder wie, zoals ik later vernam, een van de verschrikkelijkste mannen uit het Derde Rijk, Adolf Eichmann, die vanaf 1935 in de Onkel-Herse-Straße 34 woonde, een paar huizenblokken van ons vandaan.’⁶⁹

‘De kranten beginnen steeds meer op exemplaren van een schoolkrant te lijken,’ zucht de Brits-Amerikaanse schrijver Christopher Isherwood in zijn *Berlijns dagboek* over de gelijkschakeling van de gedrukte media. ‘Er staan alleen maar nieuwe verordeningen in, nieuwe straffen en lijsten van mensen die in “verzekerde bewaring” worden gehouden. Vanochtend heeft Göring drie nieuwe vormen van hoogverraad bedacht.’⁷⁰

De zwart-rood-gouden vlag van de Weimarrepubliek wordt gestreken. Niemand minder dan president Hindenburg heeft ze verboden, de ‘Judenfahne’, de vlag van de ‘novembermisdadigers’. De zwart-wit-rode keizersvlag, die in ere is hersteld, wappert nu overal naast de hakenkruisvlag. In het midden van sommige keizersvlaggen prijkt zelfs een hakenkruis, en na de dood van Hindenburg zal ook de zwart-wit-rode vlag worden gedumpt. Het swastikamotief prijkt op alle mogelijke voorwerpen: halsbanden voor honden, lakens, luciferdoosjes, bierkruiken, glazen en zelfs op snoepjes, ‘Lutschbonbons’. In het KaDeWe (Kaufhaus des Westens) kun je tolleren kopen die *Die Wacht am Rhein* en *Deutschland über alles* brommen. Om zich tegen de brutaliteiten van de SA te beschermen dragen de hoeren de NSDAP-partijinsignes op hun borst.

In het Romanische Café, ooit het brandpunt van de artistieke bohème, is

de stemming bedrukt. Elke avond duikt de SA er op. Voor de drempel staat een bultige trommelaar die Goebbels' *Angriff* slijt terwijl hij zingt: 'Es war einmal ein Kommunist / der wußt nicht, was ein Nazi ist, / da ging er in ein braunes Haus, / da kam er ohne Knochen raus! Hahahaha!'⁷¹

Isherwood, die in mei 1933 zijn laatste Berlijnse avond in het kunstenaars-café doorbrengt, noteert in zijn dagboek: 'Iedere avond zit ik in het grote halflege kunstenaarscafé bij de Gedachteniskerk, waar de joden en de linkse intellectuelen hun hoofden naar elkaar toe buigen boven de marmeren tafeltjes en met zachte, bange stemmen praten. Velen van hen weten dat ze zeker gearresteerd zullen worden, als het vandaag niet is, dan morgen of volgende week. Daarom zijn ze beleefd en zachtmoedig tegen elkaar, en nemen ze hun hoed af en informeren ze naar de gezinnen van hun collega's. Beruchte literaire polemieken die jaren hebben geduurd zijn vergeten.'⁷² Die hoed is ook een metafoor voor het definitieve afscheid van Berlijn dat Hans Sahl bij monde van de Duitse jood Georg Kobbé in de roman *Die Wenigen und die Vielen* verwoordt: 'Je nam heel gewoon je hoed en ging weg en wist niet wanneer je terug zou keren.'⁷³

DE JACHT OP DE JODEN

In 1933 wonen er nog 500.000 joden in Duitsland, van wie 160.000 à 175.000 in Berlijn. In de zomer van 1940 is hun aantal in Duitsland tot de helft, in de Duitse hoofdstad tot ongeveer 70.000 geslonken.⁷⁴ Circa 90.000 joden zijn dan al weggevlucht uit Berlijn, waar ze zoals overal in Duitsland overgeleverd zijn aan moordzucht, broodroof, gevangenschap en willekeurige ont-eigening. Maar niet allemaal hebben ze hun geboorteland de rug toegekeerd. Sommigen zijn te trots om de ‘heffing op joods vermogen’ (Judenvermögens-abgabe, 1938) of de rijksvluchtbelasting (Reichsfluchtsteuer)⁷⁵ te betalen. Anderen voelen zich te oud om aan weggaan te denken, of hopen nog op een kentering, want ‘hoever deze [uitsluitings]maatregelen uiteindelijk zouden gaan, bleef tot 1938/39 onduidelijk. Over de vraag of het leven voor joden in Duitsland nog mogelijk of zelfs wenselijk was liepen de meningen uiteen’⁷⁶ Maar een sensibele waarneemster als de joodse arts Hertha Nathorff beseft al vanaf het begin wat de joden boven het hoofd hangt. ‘En hier houden ze een aanzienlijk deel van het vermogen achter als je emigreert. Ze laten zich belonen voor hun gemene streken,’ noteert ze op 3 januari 1935 in haar dagboek in Berlijn.⁷⁷

Maar zelfs als ze hun stad of land de rug willen toekeren, waar kunnen de Duitse en Oostenrijkse joden eind jaren dertig nog naartoe, behalve naar Shanghai en misschien naar Amerika?⁷⁸ In 1938 grijpen meer dan dertig landen op de Conferentie van Évian de kans om hun landsgrenzen te sluiten voor de joden, onder meer met het cynische argument dat de komst van nog meer joden het antisemitisme in de gastlanden zou aanwakkeren. Het is zo

goed als onmogelijk nog een visum te krijgen. Drie jaar later, op 18 oktober 1941, verbiedt Heinrich Himmler de joodse emigratie per decreet.

Op 20 maart 1941 constateert staatssecretaris Leopold Gutterer, de intimus van Joseph Goebbels, misnoegd dat Berlijn nog altijd een groot aantal joden herbergt. Toch zijn er al drastische maatregelen genomen. Al op 14 september 1938 heeft Generalbauinspektor Albert Speer het idee gelanceerd om de 50.000 woningen (waaronder 25.000 huizen) van Berlijners die volgens de Nürnbergse rassenwetten (september 1935) joden zijn, te confisqueren. Een groot deel van die woningen wil hij slopen met het oog op de urbane reorganisatie van Berlijn tot Reichshauptstadt Germania.

Op diezelfde dag verliezen joden de wettelijke huurbescherming die ariërsche huurders wel blijven genieten. Vanaf 1939 moeten joden hun huurwoning ontruimen als ariërs er hun intrek willen nemen. De uit hun huizen gezette joden moeten in 'Judenhäuser' bivakkeren.

Door het bestaan van jodenlijsten zijn in 1939 reeds alle voorwaarden vervuld om de Berlijnse joden te lokaliseren, ze eerst in getto's en dan in concentratie- en later in vernietigingskampen te dumpen. Dit alles verloopt volgens de regels van het 'Entjudungsprozess', de onteigening van joods eigendom, waar de nazi-administratie in al haar vertakkingen aan meewerkt: financiële overheidsinstellingen, rechtbanken en douane. De bureaucratie fungeert als een brandmuur waarachter de stem van het geweten moet verstommen: 'Het bureaucratische, geformaliseerde procedé waarmee de joodse grondeigendommen geroofd werden, hielp de uitvoerende ambtenaren geloven dat ze aan gewone administratieve dossiers meewerkten.'⁷⁹

Op 18 oktober 1941 wordt een eerste lichting van 1.013 joden van station Berlijn-Grunewald naar het getto van Łódź (Litzmannstadt) gedeporteerd. Voordien al beschikte Goebbels over alle volmachten om van het leven van de joden een hel te maken. Daartoe behoorde ook het politiedecreet van 2 september 1941 dat alle joden in het Duitse Rijk verplichtte vanaf 19 september de jodenster te dragen.

Op die vrijdag 19 september 1941 noteert de Berlijnse journaliste Ruth Andreas-Friedrich in haar dagboek: 'Het is zover. De joden zijn vogelvrij. Als uitgestoten en gekenmerkt door een gele davidster, die ieder van hen links op de borst moet dragen. We zouden hard om hulp willen schreeuwen. "Jood" staat in Hebreeuwse lettertekens in het midden van de davidster. "Jood" jouwen de kinderen, wanneer ze zo'n getekende op straat zien wandelen.'

De dagboekschrijfster verklaart dat de meeste Berlijnse burgers zich schamen over de nieuwe verordening en dat ze de kinderen die de joden pesten terechtwijzen.

De Berlijnse jood Hans Löwenstein zou zich later herinneren: 'Ik ben meteen vanaf de eerste dag (het was op 19 september 1941) met de jodenster op stap gegaan. Op die eerste dag waren we natuurlijk vreselijk bang. Op die dag zag je plots mensen die je anders ook al eens gezien had, maar van wie je nooit vermoed zou hebben dat het joden waren. Uitgerekend op de Kurfürstendamm en in de zijstraten ervan, in Charlottenburg en Wilmersdorf, waar nog veel joden woonden, heb ik enorm veel jodensterren gezien. De eerste twee, drie dagen staarden de mensen je aan als wezens van een andere planeet. Daarna was het anders; zo lang als wij met de jodenster in Berlijn leefden, keek de Duitse burger door ons heen alsof we van glas waren. En ik kruiste niet het pad van duizenden, maar van honderdduizenden mensen, want ik reed dagelijks naar de dwangarbeid en 's avonds of 's morgens terug. In mijn vrije tijd ging ik bovendien wandelen. In de bijna vier jaar dat ik de ster gedragen heb is het slechts twee keer gebeurd dat ik lastiggevallen werd of dat iemand me een laagheid nariet. Niemand die me geslagen of me bespuwd zou hebben zou daarvoor tot de orde geroepen zijn. Maar: in al die jaren zeiden ook slechts twee mensen een vriendelijk woord tegen mij, een keer een oude dame die me een appel toestopte in de S-Bahn en een keer een man, een arbeider die uitgesproken Berlijns sprak, en die een mark in mijn zak stopte met de woorden: "Ach, trek het je niet aan, jongen, het zal ook voor jullie wel eens beter worden!" Terwijl toch geen enkele Duitser iets overkomen zou zijn als hij een vriendelijk woord tegen ons

gezegd zou hebben of ons iets geschonken zou hebben. Dat was niet verboden.⁸⁰

In de herfst van 1941 maakt Ruth Andreas-Friedrich eveneens een notitie over het ophalen van de Berlijnse joden: 'De gele ster vergemakkelijkt de afscheiding. Hij wijst de weg die naar de duisternis leidt. Getto heet deze duisternis. (...) Deportatie uit de huizen. Gedwongen evacuatie met onbekende bestemming. "Naar Poolse jodenkampen," zegt de een. – "Een zekere dood tegemoet," voorspelt de ander. Elke nacht rijden de ophaalauto's door de stad. Tussen zonsondergang en zonsopgang. Elke nacht kamperen weer andere vluchtelingen op de sofa's van hun arische vrienden. "Wanneer je niet thuis bent, gaan ze weer weg. Alles is in orde als je niet thuis bent," zegt mevrouw Rosenthal.' Een paar maanden later is Margot Rosenthal op het verkeerde moment thuis. Op 6 december 1941 wordt ze naar het getto van Landshut gedeporteerd.

Alle joden vanaf het zesde levensjaar moeten op bevel van het Reichsinnenministerium en het Reichssicherheitshauptamt de jodenster 'zichtbaar op de linkerborst van het kledingstuk in de hartstreek vast opgenaaid' dragen. De joodse 'Wohlfahrtsämter' die de anti-joodse maatregelen moeten uitvoeren, delen de jodensterren uit: elke jood krijgt er vier, tegen tien pfennig het stuk. De joden moeten schriftelijk bevestigen dat ze zorgzaam zullen omgaan met hun ster, dat ze het merkteken in het openbaar én privé zullen dragen. Wie het reglement overtreedt, riskeert gevangenisstraf of concentratiekamp. Op straat controleren Gestapo-agenten of de ster vast genoeg op de kleding bevestigd is. 'Hun willekeurig oordeel leidde onverbiddelijk naar het KZ,' aldus de jodin Inge Deutschkron, destijds negentien jaar.⁸¹ In *Ich trug den gelben Stern* vertelt ze hoe ze in Berlijn clandestien het Hitlerregime overleeft.

Vanaf maart 1942 moeten de joden de ster ook aan hun huisdeur bevestigen.

De Berlijnse Fahnenfabrik Geitel & Co. doet gouden zaken met de productie van hakenkruisvlaggen en een miljoen jodensterren die op lange stofrollen worden gedrukt. Het handelshuis Wallstraße 16, waarin Geitel &

Co. gevestigd is, was vóór zijn arisering de eigendom van de joodse zakenlui Jakob Berglas en Jakob Intrator. In 1938 werden ze gedwongen hun zaak te veilen.

Nog voor de zogenaamde Wannseekonferenz⁸² (20 januari 1942) plaatsvindt is de 'Endlösung der Judenfrage' al beklonken. Onder leiding van ss-Obergruppenführer Reinhard Heydrich bespreken veertien genodigden – ss'ers en staatsfunctionarissen – alleen nog de organisatorische en logistieke problemen die de 'eindoplossing van de jodenkwestie' met zich brengt. Twee maanden later, op 27 maart 1942, noteert een geestdriftige Propagandaminister Joseph Goebbels in zijn dagboek: 'Er wordt gebruikgemaakt van een tamelijk barbaars en niet nader te beschrijven procedé. Van de joden zelf blijft weinig over. (...) Godzijdank staat ons in de oorlog een hele reeks mogelijkheden ter beschikking die we in vreedstijd niet zouden kunnen gebruiken.'⁸³ Goebbels verheugt er zich over dat de uitroeiing van de joden onder de dekmantel van de oorlog gebeurt, zodat de ene gruwel de dekmantel van de andere is.

De deportaties uit Berlijn beginnen halverwege oktober 1941 en duren tot 27 maart 1945, de dag waarop een laatste trein met 117 joden naar Theresienstadt vertrekt. In die tijdspanne worden 50.535 joden uit Berlijn gedeporteerd, van wie er 35.738 in Auschwitz belanden en de meeste andere in Theresienstadt. In maart 1943 telt Berlijn nog 27.250 joden die voor deportatie in aanmerking komen (exclusief de 12.000 joden die dankzij een 'Mischehe' oftewel een gemengd huwelijk voorlopig aan de dood zijn ontsnapt), in april 18.300, in juni 6.800. Slechts 1.321 joden slagen erin om, vermomd of ondergedoken, het naziregime in de Duitse hoofdstad te overleven. Op 5 januari 1945, nog maar drie weken voor de Sovjets Auschwitz op 27 januari bevrijden, worden nog zeven mannen en evenveel vrouwen naar het vernietigingskamp in Polen weggevoerd. In maart en april 1945, vlak voor de ineenstorting van het Derde Rijk, deporteren de nazi's nog altijd joodse mannen naar Bergen-Belsen en Sachsenhausen en joodse vrouwen naar Ravensbrück. Tot vlak voor de capitulatie blijft de Berlijnse politie jacht

maken op de resterende joden in de hoofdstad. ‘Ze haalden hen uit hun woningen en uit de fabrieken, waar ze hen ook maar vonden. En namen ze mee, zoals ze waren – in hun slaapkleren, in hun werkkleed, zonder jas. Vanuit het venster zag ik hen, zie ik ze nu nog, hoe ze – verward van angst – door politieagenten, ss-lui, ambtenaren in burger in de auto’s werden geduwd. [...] De mensen op straat bleven staan, fluisterden met elkaar. Dan gingen ze weer snel uit elkaar, gingen terug in hun huis dat hun bescherming bood. Van achter de gordijnen gluurden ze naar de straat en observeerden de gebeurtenissen,’ schrijft Deutschkron in haar terugblik.⁸⁴

Maar terug naar vroeger. De pogrom van 9 en 10 november 1938, die met een cynisch-vrolijke ondertoon ook wel de Reichskristallnacht wordt genoemd, is de opmaat voor de genadeloze vervolging van de joden. Wachsmann vat de betekenis van die pogrom samen als ‘de climax van jarenlange vervolging door de nazi’s en de geleidelijke maar genadeloze uitsluiting van joden uit het sociale, culturele en economische leven in Duitsland, aangestuurd door radicale krachten van bovenaf en onderop.’⁸⁵ Naast tal van andere joodse godshuizen steken de nazi’s ook de grote synagoge in de Levetzowstraße, Berlin-Moabit, in brand. De tempel is beschadigd, maar staat nog overeind. De Gestapo gebruikt die synagoge van 16 oktober 1941 tot 9 juni 1942 als verzamelaarsplaats voor Berlijnse joden die in het kader van de ‘Arbeitseinsatz im Osten’ naar het getto van Łódź worden gedeporteerd. Met hun schamele bezittingen worden de joodse burgers – mannen, vrouwen, kinderen – gedurende drie dagen in de synagoge ondergebracht. Hun andere eigendommen – geld, inboedel, woning – zijn al geconfisqueerd.

‘Onder de beschuttende duisternis van de 17de oktober [1941] gingen mijn moeder en ik naar de synagoge [in de Levetzowstraße],’ noteert Deutschkron. ‘We bleven aan de overkant van de straat staan. We durfden niet dichterbij te komen. We keken naar de synagoge aan de overkant. We konden niets zien, behalve de verlichte vensters. Dat was ongewoon voor een weekdag zonder ceremoniële aanleiding. Wat zich daar in de afgelopen vierentwintig uur zou kunnen hebben afgespeeld, konden we alleen maar